

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 6 (2008)

Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo

Χαρά Μπακονικόλα - Γεωργοπούλου

doi: [10.12681/ethiki.22694](https://doi.org/10.12681/ethiki.22694)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπακονικόλα - Γεωργοπούλου Χ. (2020). Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (6), 7–15. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22694>

Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo

Χαρά Μπακονικόλα

Tο 1912, ο Μιγέλ ντε Ουναμούνο, λίγο πριν βάλει τελεία και παύλα στο βιβλίο του *Το τραγικό αίσθημα της ζωής στους ανθρώπους και στους λαούς*, έγραφε: «Τη φιλοσοφία του Μπεργκσόν, η οποία είναι μια πνευματοκρατική αποκατάσταση, κατά βάθος μυστικιστική, μεσαιωνική, δονκιχωτική, την ονόμασαν φιλοσοφία *demi-mondaine*. Αφαιρέστε της το "demi": *mondaine*, κοσμική είναι. Μάλιστα, κοσμική, για τον κόσμο, και όχι για τους φιλοσόφους, όπως δεν πρέπει να είναι η χημεία μόνο για τους χημικούς»¹.

Όταν ο μεγάλος Βάσκος στοχαστής έγραφε τις παραπάνω γραμμές, ο Μπεργκσόν είχε προ πολλού δώσει όχι μόνο το στίγμα του, αλλά και τα έργα που τον καθιέρωσαν στον κόσμο των Γάλλων διανοητών: το 1889 εκδόθηκαν *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, το 1896 το βιβλίο του *Ύλη και μνήμη*, το 1907 *Η δημιουργός εξέλιξη*. Ο Ουναμούνο, γλωσσομαθής και γνώστης της γαλλικής φιλοσοφίας, φαίνεται ότι θαύμαζε τον Μπεργκσόν και, συνάμα, τον θεωρούσε πνεύμα συγγενικό του.

Έτσι, δεν είναι παράξενο το ότι στον Ουναμούνο, νεώτερο του Μπεργκσόν μόλις κατά πέντε χρόνια (1859, έτος γέννησης του Γάλλου φιλοσόφου, 1864 έτος γέννησης του Ισπανού στοχαστή), συναντούμε κάποιες κομβικές ανθρωπολογικές θέσεις του πνευματοκράτη βιταλιστή του Παρισιού. Οι έννοιες, λόγου χάρη, της «ενόρασης», της «κίνησης», καθώς και η προβληματική πάνω στη σχέση μεταξύ σώματος (φύσης) και πνεύματος, αλλά και μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, αποδεικνύουν μερικές βασικές ομοιότητες της πνευματικής πορείας δύο φιλοσόφων που, χωρίς να παρενθετοποιούν υποτιμητικά την ύλη και τη νόηση, εξήραν τη δυναμική του πνεύματος ερήμην και πέρα από κάθε ιδεαλιστικό σύστημα.

Ο τρόπος με τον οποίο αξιολογούν τη *νόηση* οι δύο φιλόσοφοι είναι περίπου ταυτόσημος. Ο Μπεργκσόν αποδίδει σ' αυτήν τις εξής ιδιότητες: α) επιδιώκει να ανασυνθέτει τον κόσμο με βάση το δεδομένο, β) αντιμετωπίζει το γίνεσθαι σαν μια σειρά από *ασυνεχείς* καταστάσεις, γ) αδιαφορεί σχεδόν για κάθε τι το καινούργιο σε κάθε στιγμή της ιστορίας, δ) αρνείται το απρόβλεπτο και ε) απορρίπτει κάθε δημιουργία². Με άλλα λόγια, τείνει να ακινητοποιήσει το αντικείμενό της, και να χειριστεί μόνο το αδρανές. Ποιος είναι ο ρόλος της νόησης μέσα στο ανθρώπινο γίνεσθαι; Είναι ανύπαρκτος, αφού η πρωταρχική ορμή της ζωής (*élan originel de la vie*), ή αλλιώς, η ζωή ως τάση να επενεργεί πάνω στην ακατέργαστη ύλη³, είναι κίνηση, ενώ η νόηση, ως εκ της φύσης της, συνδέεται με το σταθερό και το ακίνητο, αδιαφορώντας για την πρόοδο: «Η νόησή μας δεν μπορεί να φανταστεί καθαρά παρά μόνο την ακινησία»⁴.

Αυτή την άποψη, τη συναντάμε αυτούσια και στον Ουναμούνο, με κάποιες ίσως πιο έντονες λέξεις που απλώς μαρτυρούν την ιδιοσυγκρασιακή μόνον διαφορά των δύο στοχαστών. Διαβάζουμε: «Είναι τρομερό πράγμα η νόηση. Τείνει προς τον θάνατο, όπως και η μνήμη προς τη σταθερότητα. Το ζωντανό, αυτό που είναι απολύτως ασταθές, το απολύτως ατομικό, είναι το πολύ-πολύ ακατανόητο. Η λογική στοχεύει στο να ανάγει τα πάντα σε ομάδες και γένη, ώστε να έχει κάθε παράσταση που προσλαμβάνουμε μόνον ένα και το αυτό περιεχόμενο σε οποιονδήποτε τόπο, χρόνο ή σχέση. Μα δεν υπάρχει τίποτε που να είναι το ίδιο στις διαδοχικές στιγμές του είναι του. [...] Η ταυτότητα, που είναι ο θάνατος, συνιστά τον στόχο του νου. Η νόηση αναζητάει το νεκρό, αφού το ζωντανό της ξεφεύγει. Επιθυμεί να μετατρέψει σε κομμάτια πάγου το φευγαλέο ρεύμα, θέλει να το ακινητοποιήσει. Για να αναλύσεις ένα σώμα, χρειάζεται να το αποδυναμώσεις ή να το καταστρέψεις. Για να κατανοήσεις κάτι, πρέπει να το σκοτώσεις, να το καταστήσεις άκαμπο μέσα στο νου. Η επιστήμη είναι ένα νεκροταφείο νεκρών ιδεών, ακόμη κι αν απ' αυτές βγαίνει ζωή»⁵.

Η αδυναμία της νόησης μπροστά σε ό,τι ζωντανό είναι μια παραδοχή που αφήνει αναγκαστικά τόπο σε μια, διαφορετικής υφής, ικανότητα

εποπτείας του κόσμου, άμεση, η οποία μπορεί να συλλαμβάνει αυτό το ουσιώδες στοιχείο της ζωής, που είναι η αέναη κίνηση, η μεταβολή μέσα στη συνέχεια. «Αυτό που ονομάζουμε συνήθως γεγονός δεν είναι η πραγματικότητα έτσι όπως θα εμφανιζόταν σε μια άμεση ενόραση, αλλά μια προσαρμογή του πραγματικού στα συμφέροντα της πρακτικής και στις απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής. Η καθαρή ενόραση, εξωτερική ή εσωτερική, είναι εκείνη μιας συνέχειας αδιαίρετης»⁶. Αυτή την ικανότητα, ο Μπεργκσόν την θεωρεί μέθοδο της μεταφυσικής και την ονομάζει ενόραση. Η ενόραση, λοιπόν, ανήκει στον χώρο της μεταφυσικής που έχει ως αντικείμενο το πνεύμα, όπως η νόηση ανήκει στον χώρο της επιστήμης που έχει ως αντικείμενο τη φύση⁷, και που «αποσκοπεί πρωτίστως στο να μας καταστήσει κυρίαρχους της ύλης»⁸.

Η ενόραση, άμεση σύλληψη της ουσίας της ζωής, όχι μόνο δεν προσδένεται στο λογικό, αλλά και είναι εντελώς διαφορετικής υφής από αυτό και, όπως θα προσθέσει αργότερα ο Μπεργκσόν, στις *Δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας* (έργο του 1932), «ο homo sapiens, το μόνο ον το προικισμένο με λόγο, είναι και το μόνο που μπορεί να εξαρτήσει την ύπαρξή του από παράλογα πράγματα»⁹. Το «παράλογο» (absurdum), το «αντιλογικό» (antirracional-contrarracional), αλλά και το «εξώλογο» (το irracional) και το «υπέρλογο» (sobrerracional)¹⁰, τα επικαλείται άπειρες φορές και ο Ουναμούνο στο έργο του: «άλλο το να ζεις, κι άλλο το να γνωρίζεις και [...] ίσως να υπάρχει μεταξύ τους μια τέτοια αντίθεση, ώστε να μπορούμε να πούμε ότι οτιδήποτε ζωτικό είναι αντιλογικό, κι όχι απλώς εξώλογο, και οτιδήποτε λογικό αντιζωτικό. Κι αυτή είναι η βάση του τραγικού αισθήματος της ζωής»¹¹. Κατά τον Βάσκο στοχαστή, το μεγάλο σκάνδαλο για τους ορθολογιστές είναι η περίφημη δήλωση πίστης του Τερτυλλιανού, το «credo quia absurdum»¹².

Είναι, βέβαια, περιττό να σημειωθεί εδώ ότι, μοιλονότι τόσο ο Μπεργκσόν όσο και ο Ουναμούνο υπογραμμίζουν την αδυναμία της νόησης και, κατ' επέκταση, της επιστήμης να συλλάβουν τη ζωή καθαυτήν, και μοιλονότι μερικές φορές αμφότεροι υπαινίσσονται τους κινδύνους που ελλοχεύουν σε μια νοησιαρχική αντίληψη του ανθρώ-

που, δεν υποτιμούν τον ρόλο της διανοητικής πράξης, ούτε θεωρούν το λογικό ως εχθρό της ενόρασης στη διαδικασία της συντήρησης της ζωής στο σύνολό της.

Στη σκέψη του Μπεργκσόν, η κίνηση είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη πραγματικότητα και ορίζει τη διάρκεια. Η διάρκεια με τη σειρά της λειτουργεί ως γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, κάνοντας εφικτή την αέναη μετάβαση από τη μια κατάσταση στην άλλη. «Δεν υπάρχουν», λέει ο Μπεργκσόν, «πράγματα που έχουν γίνει, αλλά μόνον πράγματα που γίνονται, δεν υπάρχουν καταστάσεις που συντηρούνται, αλλά μόνον καταστάσεις που αλλάζουν»¹³. Αυτό ισχύει κατά μείζονα λόγο για τον άνθρωπο: «Στην πραγματικότητα, αλλάζουμε ασταμάτητα, και η κατάσταση καθαυτήν είναι ήδη μεταβολή»¹⁴. Η ζωή δεν υπάρχει χωρίς την κίνηση, δηλαδή την αλλαγή. «Για ένα συνειδητό ον, το υπάρχουν (exister) σημαίνει να μεταβάλλεται, να αλλάζει ωριμάζοντας, να ωριμάζει δημιουργώντας επ' αόριστο τον εαυτό του»¹⁵.

Για τον Ουναμούνο, «το να υπάρχεις (existir), με την ετυμολογική δύναμη του νοήματός του, είναι να βρίσκεσαι έξω από τον εαυτό σου, έξω από τη νόσή σου»¹⁶. Εκείνο που καθιστά τον άνθρωπο μια και μοναδική κάθε φορά ύπαρξη είναι «μια αρχή ενότητας και μια αρχή συνέχειας. Πρώτα μια αρχή ενότητας μέσα στον χώρο, χάρη στο σώμα του, κι έπειτα μέσα στην πράξη και στην πρόθεση. [...] Και δεύτερον μια αρχή συνέχειας μέσα στον χρόνο. Χωρίς να μπορούμε στη συζήτηση αν είμαι ή δεν είμαι εκείνος που ήμουν πριν από είκοσι χρόνια, μου φαίνεται αναμφισβήτητο το γεγονός ότι αυτός που είμαι σήμερα προέρχεται, με μια συνεχή αλληλουχία συνειδησιακών καταστάσεων, από εκείνον που ήμουν μέσα στο σώμα μου εδώ και είκοσι χρόνια. Η μνήμη είναι η βάση της ατομικής προσωπικότητας, όπως ακριβώς η παράδοση είναι για τη συλλογική προσωπικότητα ενός λαού. Ζούμε μέσα στην ανάμνηση και μέσω της ανάμνησης, και η πνευματική ζωή μας, κατά βάθος, δεν είναι άλλο από την προσπάθεια της μνήμης μας να διαρκέσει, να γίνει προσδοκία, προσπάθεια του παρελθόντος μας να γίνει μέλλον»¹⁷.

Αυτή η θέση μάς παραπέμπει στην έκφραση που χρησιμοποιεί ο Μπεργκσόν για να δηλώσει την άνευ ορίων γεινίαση του παρελθό-

ντος με το μέλλον, ή καλύτερα, την αδιάληπτη είσδυση του πρώτου στο δεύτερο: «Η διάρκεια είναι η συνεχής πρόοδος του παρελθόντος, το οποίο κατατρώγει το μέλλον, και το οποίο διογκώνεται προχωρώντας»¹⁸. Ήδη αυτή τη θέση την είχε διατυπώσει και στο έργο του *Υλη και μνήμη*: «για να πούμε την αλήθεια, κάθε αντίληψη είναι ήδη μνήμη. Στην ουσία, δεν αντιλαμβανόμαστε παρά μόνο το παρελθόν, αφού το καθαρό παρόν είναι η ασύλληπτη πρόοδος του παρελθόντος που κατατρώει (ronge) το μέλλον»¹⁹. Οι ιδέες είναι τόσο όμοιες, ώστε με δυσκολία θα απέρριπτε κανείς την υπόθεση ότι ο Ουναμούνο δεν επηρεάστηκε από τη διατύπωση της *Δημιουργού εξέλιξης*.

Και για τους δύο φιλοσόφους, η διάρκεια προϋποθέτει την ενότητα, εντός της οποίας εγγράφονται οι μεταβολές. Οι μεταβολές στο ανθρώπινο γίγνεσθαι δεν είναι μια σειρά καταστάσεων διαφοριζομένων μεταξύ τους, αλλά μια συνεχής ροή της ανθρώπινης πραγματικότητας, ακόμη κι αν αυτή φαίνεται να ξεφεύγει εντελώς από τον δρόμο της. «Δεν μπορεί κανείς να απαιτήσει από έναν άνθρωπο ή από έναν λαό», γράφει ο Ισπανός, «μια μεταβολή, η οποία να διασπά την ενότητα και τη συνέχεια του προσώπου του. Μπορεί αυτός να αλλιάξει πολύ, σχεδόν εντελώς: αλλά μόνο μέσα στη συνέχεια»²⁰.

Ένα άλλο κοινό στοιχείο των δύο φιλοσόφων είναι η απόρριψη της ιδεαλιστικής ιδέας ότι είναι συλληπτή μια συνείδηση ή ένα πνεύμα (γιατί αυτές οι δύο λέξεις είναι και στους δύο στοχαστές εναλλάξιμες, έχουν την ίδια εννοιακή δυναμική) που να στερείται *σωματικότητας*. Ο Ουναμούνο χρησιμοποιεί, για να εκφράσει αυτή τη θεμελιώδη ενότητα, τα εννοιακά δίπολα ατομικότητα/προσωπικότητα²¹ και περιέχον/περιεχόμενο²². Γι' αυτόν, όροι όπως «καθαρό υποκείμενο», «καθαρό πνεύμα» κ.λπ. δηλώνουν κάτι το ασύλληπτο, όπως άλλωστε ασύλληπτη είναι η διαίρεση του ανθρώπου σε σώμα και πνεύμα. «Υπάρχουν πρόσωπα, που φαίνονται να σκέφτονται μόνο με τον εγκέφαλο, ή με οποιοδήποτε άλλο όργανο που θα ήταν ειδικό για τους στοχασμούς. Αντίθετα, άλλοι σκέφτονται με όλο το σώμα κι όλη την ψυχή, με το αίμα, με το μεδούλι των οστών, με την καρδιά, με τους πνεύμονες, με την κοιλιά, με τη ζωή»²³.

Ο Μπεργκσόν, επίσης, είχε υποστηρίξει όχι μόνο αυτή την απαρχή ενότητα σώματος και πνεύματος, αλλά και τη συνδρομή που το πρώτο παρέχει στο δεύτερο, δεδομένου ότι το σώμα, που ο φιλόσοφος αποκαλεί «κέντρο δράσης»²⁴, αφ' ενός, είναι το έρμα που παρεμποδίζει τις εκτροπές του πνεύματος, και, αφ' ετέρου, είναι το όργανο που επιλέγει από το παρελθόν τις ωφέλιμες εικόνες (εκείνες που, όπως σχολιάζει ο Bréhier, μας επιτρέπουν να ερμηνεύουμε ή να χρησιμοποιούμε το παρόν)²⁵.

Η *φαντασία* είναι, επίσης, μια λειτουργία στην οποία οι δύο φιλόσοφοι αποδίδουν εξαιρετική σημασία σε ό,τι αφορά στην ανθρώπινη ύπαρξη. Ο Ουναμούνο, πολύ νωρίτερα από τον Μπεργκσόν, βλέπει σ' αυτή τη λειτουργία όχι μόνο την πηγή δημιουργίας εικόνων, αλλά και πραγματικότητων: «Κι εκείνο το κοινωνικό αίσθημα, παιδί της αγάπης, πατέρας της γλώσσας και του λογικού και του ιδεατού κόσμου [...], δεν είναι κατά βάθος άλλο από αυτό που ονομάζουμε φαντασία ή φανταστική λειτουργία»²⁶. «Το λογικό από μόνο του σκοτώνει, κι αυτό που δίνει ζωή είναι η φαντασία»²⁷. Για τον Ισπανό καθολικό που, όπως περίπου και ο Ιουδαίος Μπεργκσόν, πίστευε ότι η θρησκεία δεν είναι γνώση ούτε δόγμα, αλλά ενέργεια, η φαντασία είναι εκείνη που γεννάει επίσης το θείο. Γράφει ο Ουναμούνο: «Τρέμω στην ιδέα ότι θα πρέπει να απαγκιστρωθώ από τη σάρκα μου. Τρέμω ακόμη περισσότερο στην ιδέα ότι θα απαγκιστρωθώ από οτιδήποτε αισθητό και υλικό, από οποιαδήποτε υπόσταση. Ναι, ίσως αυτό να αξίζει να ονομαστεί υλισμός. Και αν κρεμιέμαι από τον Θεό με όλες τις δυνάμεις μου και όλες τις αισθήσεις μου, είναι για να με μεταφέρει στα μπράτσα του Εκείνος πέρα από τον θάνατο, κοιτάζοντάς με με τον ουρανό του στα μάτια, όταν αυτά τα μάτια θα μου σβηστούν για πάντα. Ζω μια αυταπάτη; Μην μου μιλάτε για αυταπάτη και αφήστε με να ζήσω!»²⁸. Ο Μπεργκσόν θα γράψει αργότερα: «Η θρησκεία είναι αμυντική αντίδραση της φύσης ενάντια στην παράσταση του νου για το αναπόφευκτο του θανάτου»²⁹. Και οι δύο στοχαστές αναγνωρίζουν, βέβαια, ότι το πρόβλημα της αθανασίας παραμένει μετέωρο μεταξύ μεταφυσικής και καθαρού λογισμού, μεταξύ φαντασίας και εμπειρίας που ελέγχεται από τη νόηση³⁰.

Στις *Δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, βρίσκουμε μια εξαιρετική σπουδή πάνω σε μια θεμελιώδη λειτουργία της φαντασίας: στη μυθοποιητική λειτουργία. Για τον φιλόσοφο, αυτή η μορφή φαντασίας ορθώνεται ενάντια στην κρίση, στον συλλογισμό, και εν γένει στις καθαρά νοητικές λειτουργίες³¹, ενώ η «φαντασιακή παράσταση» ανθίσταται στις παραστάσεις της πραγματικότητας³². Αυτή η διαδικασία δεν έχει να κάνει, φυσικά, μόνο με την καλλιτεχνική δημιουργία μύθων – κι εδώ ο Μπεργκσόν είναι ξεκάθαρος: η μυθοποιΐα είναι μια έμφυτη σε όλους τους ανθρώπους ικανότητα και, όπως λέει ο ίδιος, «συνάγεται από τους όρους τους αναγκαίους για την ύπαρξη του ανθρώπινου είδους»³³. Ο άνθρωπος όχι μόνο χρειάζεται τους μύθους για να μπορέσει να επιβιώσει ανάμεσα στις πιέσεις που δέχεται τόσο από το ένστικτο όσο και από τη νόηση, αλλά και διαθέτει και μια ικανότητα που τον βοηθάει να τρέφεται απ' αυτούς, και που ο φιλόσοφος ονομάζει «ειδική ικανότητα εκούσιας αυταπάτης»³⁴.

Είναι αναμφισβήτητο το ότι ο πολύγλωσσος Ουναμούνο μελέτησε και θαύμασε τη σκέψη του Μπεργκσόν, τουλάχιστο στα έργα που πρόλαβε να γνωρίσει μέχρι τον θάνατό του (το 1936), και κυρίως, κατά πάσα πιθανότητα, στα πρώτα βιβλία: *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, *Ύλη και μνήμη* και *Δημιουργός εξέλιξη*. Υπάρχουν, μάλιστα, μερικά χωρία που φανερώνουν ακόμη και εκφρασιακές επιδράσεις που δέχτηκε ο πανεπιστημιακός της Σαλαμάνκα από τον Μπεργκσόν³⁵. Ωστόσο, για να είμαστε δίκαιοι, θα πρέπει μάλλον να αναγνωρίσουμε εδώ μια εκλεκτική συγγένεια μεταξύ των δύο φιλοσόφων, αφού ο Ουναμούνο, ήδη από το 1912, προσέγγισε θέματα που ο Μπεργκσόν επρόκειτο να πραγματευθεί πολύ αργότερα, όπως συνέβη στις *Δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, έργο γραμμένο είκοσι χρόνια μετά το *Τραγικό αίσθημα της ζωής*. Βέβαια, ο τρόπος γραφής του Βάσκου είναι λιγότερο «μαθηματικός» από εκείνον του Γάλλου, και πολύ παράφορος μέσα στο πάθος του για ζωή και για αλήθεια. Ο Μάξ Σέλερ, πάντως, τον χαρακτήρισε ως ένα από τα ευγενέστερα πνεύματα της εποχής, πράγμα που σημαίνει ότι η ειδικρίνεια δεν είναι πάντοτε άκομψη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento tragico de la vida*, Madrid, 1985, Espasa-Calpe, σελ. 270.
2. Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris, 1941, PUF/Quadrige, σσ. 164-5.
3. *Αυτ.*, σελ. 97.
4. *Αυτ.*, σελ. 156. Στο κεφάλαιο που αφιερώνει στον Μπεργκσόν, ο Ι.Μ. Μποχένσκι γράφει: «Ταυτοχρόνως, όμως, η διάνοια, σύμφωνα με τη φύση της, δεν μπορεί να κατανοήσει την πραγματική διάρκεια, τη ζωή. Καθώς είναι φτιαγμένη για να συλλογιστεί την ύλη, μεταφέρει τις υλικές, εκτατές, αριθμήσιμες, σαφείς και καθωρισμένες μορφές στον κόσμο της διάρκειας, Σπάζει το μόνο ζωτικό ρεύμα, εισάγει την ασυνέχεια, τη χωρικότητα και την αναγκαιότητα. Ακόμη δεν μπορεί η διάνοια να συλλογιστεί ούτε την απλή κίνηση στον χώρο, όπως το δείχνουν τα παράδοξα του Ζήνωνος. Τη διάρκεια μπορούμε να τη γνωρίσουμε μόνο χάρη στην ενόραση. Αλλά με τούτη συλλογιστούμε τη διάρκεια άμεσα και εκ των έσω.» (*Ιστορία της σύγχρονης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας*, Αθήνα, 1985, Δωδώνη, μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτης, σσ. 140-1).
5. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento ...*, σσ. 94-5.
6. Henri Bergson, *Matière et mémoire*, Paris, 1939, PUF/Quadrige, σ. 203. Πβ. Maurice Merleau-Ponty, *Signes*, Paris, 1960, Gallimard, σελ. 235.
7. Βλ. Henri Bergson, *La pensée et le mouvant*, Paris, 1938, PUF/Quadrige, σελ. 33.
8. *Αυτ.*, σ. 35.
9. Henri Bergson, *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, Αθήνα, 1951, Παπαδημητρίου, μτφρ. Β.Ν. Τατάκης, σελ. 96.
10. Βλ. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 105.
11. *Αυτ.*, σελ. 51.
12. *Αυτ.*, σελ. 82.
13. Henri Bergson, *La pensée et le mouvant*, σελ. 211.
14. Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, Paris, 1941, PUF/Quadrige, σελ. 2.
15. *Αυτ.*, σελ. 7.
16. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 164.
17. *Αυτ.*, σσ. 31-2.
18. Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, σελ. 4.
19. Henri Bergson, *Matière et mémoire*, σελ. 167.
20. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 33. Πβ. *αυτ.*, σελ. 89 («permanente en medio de mis cambios»).
21. Πβ. Χαρά Μπακονικόλα, *Το τραγικό, η τραγωδία και ο φιλόσοφος στον εικοστό αιώνα*, Αθήνα, 1997, Καρδαμίτσα, σσ. 24-5.
22. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σσ. 155-6.
23. *Αυτ.*, σ. 36.
24. Henri Bergson, *Matière et mémoire*, σσ. 256-7.
25. Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*, τ. 3, Paris, 1964, PUF/Quadrige, σελ. 894.
26. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 46.
27. *Αυτ.*, σ. 161. Πβ. Avelina Cecilia Lafuente, *Antropologia filosofica de Miguel de*

- Unamuno*, Sevilla, 1983, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, σσ. 74-5.
Πβ., επίσης, Χαρά Μπακονικόλα, *Miguel de Unamuno*, Αθήνα, 1993, Καρδαμίτσα, σσ. 91-5.
28. Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 62.
29. Henri Bergson, *Οι δύο πηγές...*, σελ. 122.
30. Βλ. Henri Bergson, *L'énergie spirituelle*, Paris, 1919, PUF/Quadrige, σσ. 58-60, και Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σσ. 93, 107 κ.εξ.
31. Henri Bergson, *Οι δύο πηγές...*, σσ. 101-2.
32. *Αυτ.*, σελ. 111.
33. *Αυτ.*, σελ. 179.
34. *Αυτ.*, σελ. 178.
35. Πβ., λόγου χάριν, Miguel de Unamuno, *Del sentimiento...*, σελ. 43 (για τη «γνώση πολυτελείας») και Henri Bergson, *L'évolution créatrice*, σελ. 5 (για τις «αναμνήσεις πολυτελείας»).